IJTIMOIY, IQTISODIY VA SIYOSIY GEOGRAFIYANING DOLZARB MASALALARI

Shoqulova Shaxrina Jasur qizi
Buxoro Davlat Universiteti
shaxrinashoqulova@gmail.com
Qodirov Abdulla Ahmadovich
Buxoro Davlat Universiteti Ekologiya
abdullaqodirov@gmail.com

Anotatsiya: *Mazkur maqolada ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyaning zamonaviy rivojlanish bosqichidagi dolzarb masalalari kompleks yondashuv asosida yoritilgan. Unda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi tafovutlar, aholi joylashuvi va demografik jarayonlar, iqtisodiyot tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi hamda hududiy siyosatning rivojlanish jarayonlariga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv, urbanizatsiya, migratsiya, raqamlashtirish va hududiy resurslardan samarali foydalanish kabi omillarning geografik jarayonlardagi o‘rni ochib beriladi. Tadqiqotda hududlarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olgan holda mutanosib va barqaror rivojlanishni ta’minlashning ilmiy-amaliy jihatlariga alohida e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy geografiya, iqtisodiy geografiya, siyosiy geografiya, hududiy rivojlanish, hududiy tafovut, demografik jarayonlar, urbanizatsiya, migratsiya, hududiy siyosat, geografik makon, barqaror rivojlanish.*

Аннотация: *В статье комплексно рассматриваются актуальные вопросы развития социальной, экономической и политической географии на современном этапе. Анализируются территориальные различия социально-экономического развития, особенности размещения населения, демографические процессы, территориальная организация отраслей экономики и влияние региональной политики на развитие территорий. Особое внимание уделяется воздействию глобализации, урбанизации, миграции, цифровизации и рационального использования территориальных ресурсов на современные географические процессы. Обоснована необходимость комплексного учета природных, демографических, экономических и социально-политических факторов для обеспечения сбалансированного и устойчивого развития регионов.*

Ключевые слова: *социальная география, экономическая география, политическая география, территориальное развитие, региональные различия, демографические процессы, урбанизация, миграция, региональная политика, географическое пространство, устойчивое развитие.*

Abstract: *This article examines the current issues of social, economic and political geography at the present stage of development from a comprehensive geographical perspective. It analyzes territorial differences in socio-economic development, population distribution and demographic processes, the spatial organization of economic sectors, and the influence of regional policy on territorial development. Particular attention is given to the role of globalization, urbanization, migration, digitalization and the efficient use of territorial resources in shaping contemporary geographical processes. The study emphasizes the importance of an integrated approach that considers natural, demographic, economic and socio-political factors to ensure balanced and sustainable regional development.*

Keywords: *social geography, economic geography, political geography, territorial development, regional disparities, demographic processes, urbanization, migration, regional policy, geographical space, sustainable development.*

Kirish

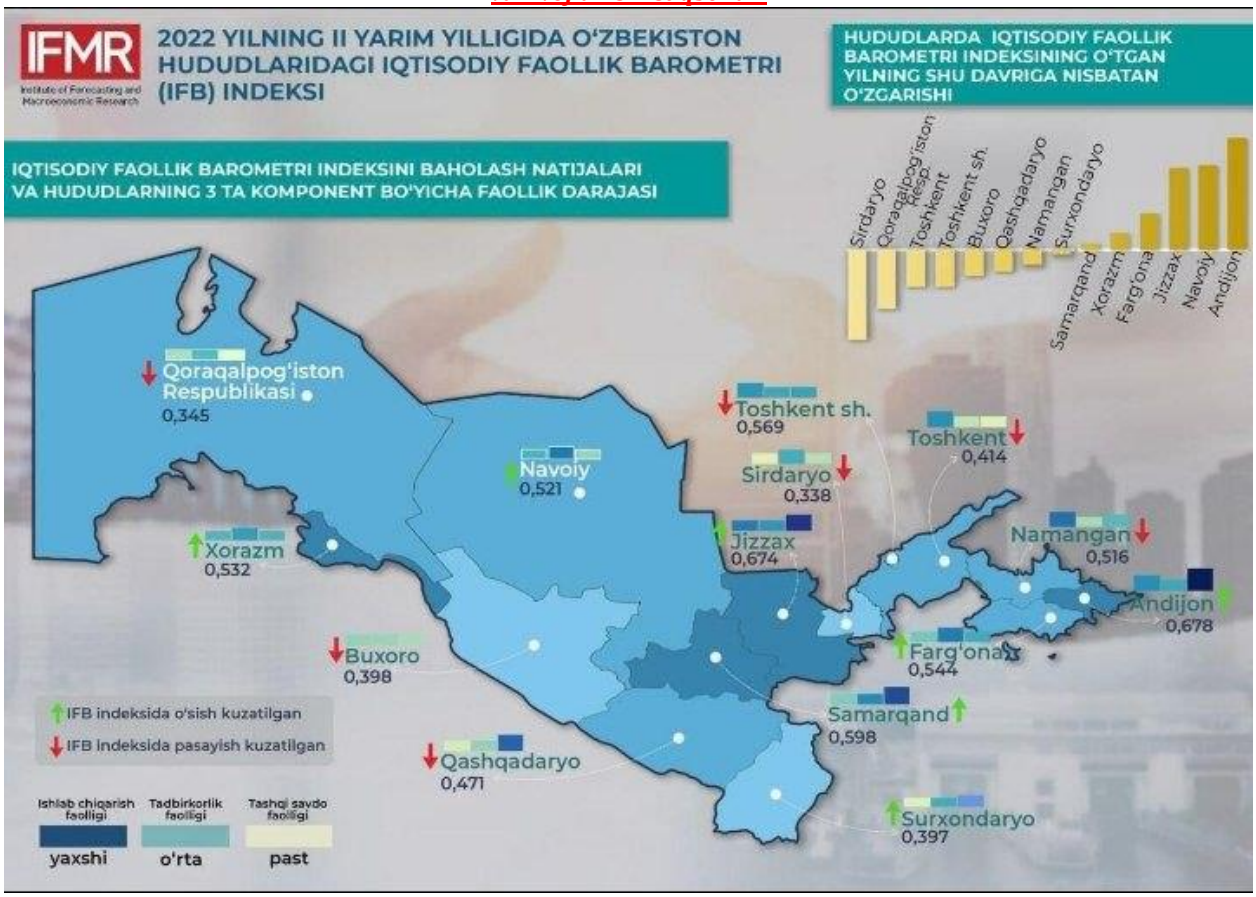
Bugungi kunda dunyo miqyosida kechayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, demografik va siyosiy jarayonlar hududlarning rivojlanish xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Globallashuvning chuqurlashuvi, aholi sonining o‘sishi, urbanizatsiyaning jadallashuvi, migratsiya oqimlarining kuchayishi, iqtisodiyotning hududiy tarkibidagi o‘zgarishlar va davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy-siyosiy aloqalarning kengayishi geografiya fanining oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Shu sababli ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyani zamonaviy jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganish bugungi kunning muhim ilmiy masalalaridan biridir. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning mazmuni jamiyat taraqqiyoti bilan birga kengayib bormoqda. Fan dastlab ishlab chiqarish kuchlarining hududiy joylashuvini o‘rganishga ko‘proq e’tibor qaratgan bo‘lsa, hozirgi davrda inson, uning ijtimoiy hayoti, aholi joylashuvi, migratsiya, urbanizatsiya, hududiy rivojlanish, siyosiy va ekologik jarayonlarni ham kompleks o‘rganmoqda [1]. Komilova va Jumaxonov iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning zamonaviy vazifalari qatorida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, aholi geografiyasi, mehnat resurslari, migratsiya, urbanizatsiya, hududiy rivojlanish hamda siyosiy geografik tadqiqotlarni alohida ko‘rsatib o‘tganlar [1]. Mazkur masalalarni o‘rganish O‘zbekiston uchun ham alohida ahamiyatga ega. Chunki mamlakat hududlari tabiiy resurslari, aholi zichligi, ishlab chiqarish tarkibi, mehnat salohiyati, transport-geografik o‘rni va infratuzilma

imkoniyatlari jihatidan bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun hududlarni faqat umumiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida emas, balki ularning ijtimoiy, demografik va geografik xususiyatlarini birgalikda hisobga olgan holda baholash zarur. Tadqiqotning maqsadi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyaning zamonaviy bosqichdagi dolzarb masalalarini aniqlash, ularning hududiy rivojlanish bilan bog‘liqligini tahlil qilish va mavjud muammolarni hal etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyaning bugungi rivojlanishida eng muhim jihatlardan biri - inson omilining markaziy o‘ringa chiqishidir. Hozirgi iqtisodiy va ijtimoiy geografiya inson bilan bog‘liq ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning hududiy jihatlarini o‘rganadigan fan sifatida qaralmoqda [1]. Bu yondashuv geografik tadqiqotlarning mazmunini ancha kengaytiradi. Chunki ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, shaharlarning rivojlanishi yoki hududiy iqtisodiy o‘sishning asosida, avvalo, inson va uning ehtiyojlari turadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, zamonaviy geografiyaning asosiy vazifasi hududdagi mavjud hodisalarni shunchaki tasvirlash emas, balki ularning nima sababdan aynan shu hududda shakllanganini va kelajakda qanday o‘zgarishi mumkinligini aniqlashdan iborat. Professor A. Soliyev iqtisodiy-geografik bilimni tahlil, tashxis va bashorat bilan bog‘laydi [3]. Menimcha, aynan shu uch bosqichli yondashuv bugungi geografik tadqiqotlarning amaliy ahamiyatini oshiradi: avvalo mavjud holat o‘rganiladi, keyin muammo sababi aniqlanadi va nihoyat uning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishi belgilanadi.

Hozirgi davrda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tafovutlar ijtimoiy va iqtisodiy geografiyaning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Hududlar o‘rtasidagi farq tabiiy resurslar, geografik o‘rin, aholi soni va tarkibi, ishlab chiqarish ixtisoslashuvi, transport infratuzilmasi, investitsiya imkoniyatlari va mehnat resurslari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [2;8].

So‘nggi tadqiqotlarda O‘zbekiston hududlari bo‘yicha yalpi hududiy mahsulot, bandlik, aholi jon boshiga daromad va kambag‘allik kabi ko‘rsatkichlarda hududiy farqlar mavjudligi qayd etilgan [3;6]. Bunday tafovutlarni faqat “rivojlangan” va “rivojlanayotgan” hududlarga ajratish bilan izohlash to‘g‘ri emas. Har bir hududning o‘ziga xos tabiiy, demografik va iqtisodiy imkoniyatlari mavjud.



1-rasm. O‘zbekiston hududlarining 2022-yildagi iqtisodiy faollik barometri.

Rasm ma’lumotlari hududlarning iqtisodiy faolligi bir xil emasligini ko‘rsatadi. Bu holat hududlarning ishlab chiqarish bazasi, tadbirkorlik muhiti, investitsion jozibadorligi va mavjud iqtisodiy imkoniyatlari o‘rtasidagi farqlar bilan izohlanadi.

Shuning uchun hududiy siyosatda barcha hududlarga bir xil yondashuvdan ko‘ra, ularning ichki salohiyatiga mos strategiyalar ishlab chiqish samaraliroq bo‘ladi. Ayniqsa, markaziy va chekka hududlar o‘rtasidagi farqlar alohida e’tibor talab qiladi. 2025-yilda olib borilgan tadqiqotlarda O‘zbekistonda hududiy iqtisodiy rivojlanishning umumiy ijobiy sur’atlari bilan bir qatorda ayrim hududlar o‘rtasida sezilarli tafovutlar saqlanib qolayotgani ko‘rsatilgan [7]. Demak, iqtisodiy o‘sishning o‘zi yetarli emas; uning hududlar bo‘yicha qanchalik teng taqsimlanayotgani ham muhim. Ijtimoiy geografiyaning eng muhim yo‘nalishlaridan yana biri aholi geografiyasidir. Aholining soni va tarkibi, joylashuvi, tabiiy harakati, migratsiyasi va urbanizatsiyasi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Aholi bir tomondan ishlab chiqarishning asosiy mehnat resursi bo‘lsa, ikkinchi tomondan tovar va xizmatlarning asosiy iste’molchisi hisoblanadi [1]. Migratsiya jarayonlari esa

hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy va demografik munosabatlarni yanada kuchaytiradi. Mehnat resurslarining ish o‘rinlari ko‘proq bo‘lgan hududlarga yo‘nalishi ayrim joylarda mehnat bozoriga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, boshqa hududlarda esa mehnatga layoqatli aholining kamayishiga sabab bo‘ladi. Shu sababli migratsiyani faqat aholining hududiy ko‘chishi sifatida emas, balki hududiy iqtisodiy rivojlanishning muhim ko‘rsatkichi sifatida ham baholash lozim. Urbanizatsiya ham hududiy rivojlanishning muhim ko‘rsatkichidir. Shaharlar iqtisodiy faollik, xizmat ko‘rsatish, ta’lim, innovatsiya va bandlikning asosiy markazlariga aylanayotgan bir paytda urbanizatsiyaning tezlashuvi uy-joy, transport, ekologiya va kommunal infratuzilma bilan bog‘liq yangi muammolarni ham yuzaga keltiradi.

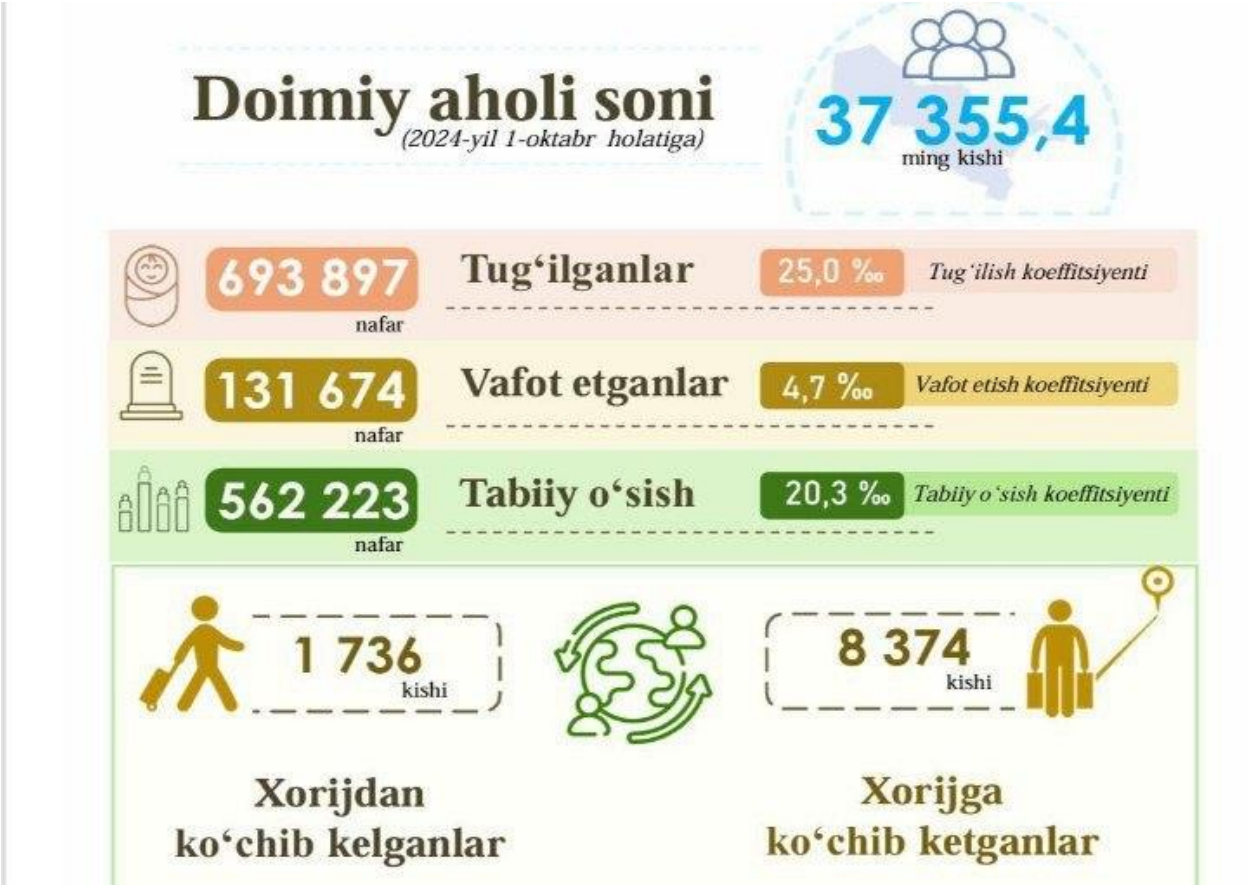
Hududiy rivojlanishni baholashda yalpi ichki mahsulotning umumiy hajmi bilan bir qatorda, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YIM ko‘rsatkichi ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ushbu ko‘rsatkich iqtisodiy faoliyat natijasini aholi soni bilan bog‘lab baholash imkonini beradi [2].



2-rasm. O‘zbekistonda 2020–2025-yillarda aholi jon boshiga to‘g‘ri kelgan yalpi ichki mahsulot dinamikasi.

2020–2025-yillar dinamikasi aholi jon boshiga YIM ko‘rsatkichining o‘sib borganini ko‘rsatadi[10]. Bu iqtisodiy faollikning kengayishi bilan birga, hududiy rivojlanishni aholi manfaatlari nuqtayi nazaridan baholash zarurligini ham ko‘rsatadi. Shu bilan birga, nominal o‘sishning o‘zi aholining real turmush darajasidagi o‘zgarishni to‘liq ifodalamaydi; uni narxlar dinamikasi, real daromadlar va bandlik ko‘rsatkichlari bilan birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Aholining tabiiy va mexanik harakati hududlarning ijtimoiy rivojlanishini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Tug‘ilish, o‘lim, tabiiy ko‘payish va migratsiya ko‘rsatkichlari hududlarning demografik salohiyatini baholash imkonini beradi. Demografik jarayonlarni hududiy jihatdan tahlil qilish esa aholining kelajakdagi soni, mehnat resurslari va ijtimoiy infratuzilmaga bo‘lgan ehtiyojni oldindan baholash uchun muhimdir [4]. O‘zbekiston sharoitida tabiiy ko‘payish aholining o‘sishidagi asosiy omillardan biri bo‘lib qolmoqda. Statistika ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda mamlakatda tabiiy ko‘payish 752,0 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilda bu ko‘rsatkich 702,5 ming kishiga teng bo‘lgan. Bu holat tabiiy ko‘payish hali ham yuqori ekanini, biroq uning mutlaq hajmida kamayish kuzatilayotganini ko‘rsatadi. Tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlarini birgalikda o‘rganish demografik vaziyatni yanada to‘liq tushunishga imkon beradi. 2024-yilning yanvar–mart oylarida O‘zbekistonda 205 713 ta tug‘ilish qayd etilgan, tug‘ilish koeffitsiyenti 22,4 promilleni tashkil qilgan. Shu davrda 40 197 ta o‘lim qayd etilib, o‘lim koeffitsiyenti 4,4 promille bo‘lgan. Natijada tabiiy ko‘payish 165 516 kishini tashkil etgan [9].



3-rasm. O‘zbekistonda tug‘ilish, 2024-yil yanvar-mart oylarida tug’ilish, o’lim va tabiiy ko’payish ko’rsatkichlari. *Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.*



4-rasm. O‘zbekistonda demografik holati va migratsiya ko’rsatkichlari dinamikasi.



5-rasm. O‘zbekistonda tug‘ilish, o‘lim va tabiiy ko‘payish ko‘rsatkichlari.
Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Bu ma’lumotlardan ko‘rinadiki, O‘zbekiston demografik rivojlanishida tug‘ilish va o‘lim o‘rtasidagi farq hali ham sezilarli. Biroq kelajakda tug‘ilish sur’atlarining o‘zgarishi aholi yosh tarkibiga, mehnat bozoriga va ijtimoiy xizmatlarga bo‘lgan talabga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli demografik jarayonlarni faqat aholining umumiy soni orqali emas, balki uning yosh tarkibi, tabiiy harakati va hududiy joylashuvi bilan birgalikda baholash maqsadga muvofiq [4; 5].

Migratsiya hududlar o‘rtasidagi demografik va iqtisodiy aloqalarni shakllantiruvchi muhim jarayondir. Aholining bir hududdan ikkinchisiga ko‘chishi, avvalo, mehnat bozori, daromad darajasi, yashash sharoiti, ta’lim va xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘ladi [5]. Shu sababli migratsiyani o‘rganishda faqat ko‘chib kelgan yoki ko‘chib ketganlar sonini emas, balki migratsiyaning sababi va hududiy yo‘nalishini ham tahlil qilish zarur. 2024-yilda O‘zbekistonda doimiy yashash maqsadida 241,8 ming kishi ko‘chib kelgan, 250,4 ming kishi ko‘chib ketgan. Natijada migratsiya saldosi manfiy bo‘lgan. 2022-yilda esa ko‘chib kelganlar 214,8 ming, ko‘chib ketganlar 221,3 ming kishini tashkil etgan va migratsiya saldosi –6,5 ming kishi bo‘lgan. Migratsiyaning hududiy tarkibi ham e’tiborga loyiq. 2024-yil yanvar–sentabrida mamlakatga ko‘chib kelganlarning 75,6 foizi shahar joylariga, 24,4 foizi esa qishloq joylariga to‘g‘ri kelgan. Bu holat shaharlarning ish, ta’lim, xizmat ko‘rsatish va boshqa imkoniyatlar nuqtayi nazaridan aholiga ko‘proq jalb etuvchi markaz sifatidagi rolini ko‘rsatadi.

Xulosa

Ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyaning zamonaviy rivojlanishi jamiyat hayotidagi o‘zgarishlarni hududiy jihatdan chuqur va kompleks o‘rganishni talab etmoqda. Tadqiqot davomida hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar, iqtisodiy faollik, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot, tug‘ilish, o‘lim, tabiiy ko‘payish, migratsiya va urbanizatsiya kabi jarayonlarning bir-biri bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlandi. Demografik jarayonlar hududlarning mehnat salohiyatini shakllantirsa, iqtisodiy imkoniyatlar aholining hududiy harakatiga, migratsiya va urbanizatsiya jarayonlariga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ushbu jarayonlarning har birini alohida emas, balki yagona geografik tizimning tarkibiy qismlari sifatida baholash maqsadga muvofiq [1; 2; 4; 5].

O‘zbekiston hududlarida iqtisodiy faollik va aholi jon boshiga iqtisodiy ko‘rsatkichlarning bir xil emasligi hududiy rivojlanish siyosatida differensial yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlari ham mamlakatda aholi jon boshiga ko‘rsatkichlarning yillar davomida o‘sib borayotganini ko‘rsatmoqda. Masalan, 2025-yil yakunida aholi jon boshiga umumiy daromad 29,9 mln so‘mni tashkil etgan[11]. Biroq umumiy o‘sish bilan bir qatorda hududlar o‘rtasidagi farqlarni ham hisobga olish zarur. Shundagina iqtisodiy o‘sishning hududiy samaradorligini to‘g‘ri baholash mumkin. Demografik nuqtayi nazardan esa tug‘ilish, o‘lim va tabiiy ko‘payish ko‘rsatkichlari aholining kelajakdagi soni va tarkibini belgilovchi asosiy omillardan bo‘lib qolmoqda. Migratsiya esa ushbu tabiiy jarayonlarga hududiy harakatchanlikni qo‘shadi. Shu jihatdan ijtimoiy geografiyaning vazifasi faqat mavjud demografik holatni qayd etish emas, balki uning hududiy rivojlanish, bandlik, infratuzilma va aholi turmush darajasiga kelgusidagi ta’sirini aniqlashdan iborat.

Umuman olganda, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyaning eng muhim vazifasi hududni alohida ko‘rsatkichlar yig‘indisi sifatida emas, balki aholi, iqtisodiyot, siyosat, tabiiy muhit va infratuzilma o‘zaro ta’sir qiladigan yaxlit geografik makon sifatida o‘rganishdir. Aynan shunday kompleks yondashuv O‘zbekiston hududlarining mavjud imkoniyatlarini to‘liqroq aniqlash va ularning mutanosib rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

O‘zbekiston hududlarining kelgusidagi rivojlanishida, avvalo, hududiy tafovutlarni muntazam monitoring qilish va har bir hududning tabiiy, demografik, iqtisodiy hamda infratuzilmaviy imkoniyatlaridan kelib chiqadigan rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq[6;7;8]. Bunda iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari aholi jon boshiga daromad, bandlik, migratsiya, tabiiy ko‘payish va ijtimoiy infratuzilma ko‘rsatkichlari bilan birgalikda baholanishi lozim. Demografik jarayonlar bo‘yicha hududiy prognozlarni kuchaytirish, migratsiyaning sabab va

yo‘nalishlarini chuqur o‘rganish hamda ish o‘rinlarini hududlarning mehnat resurslariga mos ravishda tashkil etish muhimdir[4;5;9]. Shuningdek, zamonaviy GIS va raqamli kartografiya texnologiyalaridan foydalanib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini doimiy kuzatib boruvchi geografik monitoring tizimini rivojlantirish geografik tadqiqotlarning amaliy samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Komilova N. K., Jumaxonov Sh. Z. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi: darslik. — Toshkent: Universitet, 2021. — 384 b.
2. Soliyev A. S., Komilova N. K., Yanchuk S. L., Jumaxonov Sh. Z., Rajabov F. T. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya: darslik. — Toshkent: Noshir, 2019. — 367 b.
3. Soliyev A. S. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodika va amaliyoti: tanlangan asarlar. — Toshkent: Kamalak, 2013. — 184 b.
4. Tojiyeva Z. N. O‘zbekiston Respublikasi demografiyasi. — Toshkent: Universitet, 2021.
5. Soliyev A., Burieva M., Nazarov M. va boshq. Qishloq joylar demografiyasi. — Toshkent: Universitet, 2005.
6. Karimova Sh. Z. Hududlar kesimida ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalanish darajasini baholashning nazariy asoslari // Mehnat iqtisodiyoti va inson kapitali. — 2026. — 5-jild, № 1. — B. 104–109.
7. Tojiyeva M. M., Hoshimov I. I. O‘zbekistonda hududiy iqtisodiy rivojlanish: markaz va chekka hududlar o‘rtasidagi farqlar // Marketing Jurnali. — 2025. — № 4.
8. Shoimova L. Kichik hududlar iqtisodiyot tarmoqlarining hududiy joylashuvi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi geografik omillar // Modern Science and Research. — 2025. — Vol. 2, Issue 4. — B. 192–196.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasining demografik holati: statistik ma’lumotlar. — Toshkent, 2024.
10. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti: press-reliz. — Toshkent, 2025.
11. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Aholi jon boshiga umumiy daromadlar hajmi: SIAT statistik ma’lumotlar bazasi. — Toshkent, 2026.